

การจัดมัยมศึกษาของไทยในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

(ก่อน พ.ศ. ๒๔๗๕)

๒.๑ การจัดมัยมศึกษาในระยะแรก

ตามประวัติศาสตร์ของชาติไทยซึ่งเริ่มมีถิ่นฐานคงที่ชัดเจนตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ใน พ.ศ. ๑๗๘๑ มาถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๕ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ลักษณะการจัดการศึกษาของสังคมไทยยังไม่มีรูปแบบที่เป็นระบบแน่นอนและเพิ่งปรากฏคำเรียกว่า การศึกษาระดับ "มัยมศึกษา" ในระยะเริ่มตั้งโรงเรียน มีสภาพการจัดและงานพัฒนาการศึกษา พอสรุปได้คือ

๒.๑.๑ สมัยโบราณ

ในสมัยโบราณที่ไทยเริ่มสร้างชาติครั้งกรุงสุโขทัยนั้น พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) ขณะยังเป็นหลวงประเสริฐอักษรนิติ กล่าวว่ามี ๒ ประเภท คือฝ่ายราชอาณา- จักรกับฝ่ายพุทธจักร การศึกษาทางฝ่ายพุทธจักรนั้นเกี่ยวกับพระศาสนาโดยตรง ส่วนทางด้าน ราชอาณาจักรคือการที่ราษฎรทั่วไปไปเรียนที่วัดลูกหลานข้าราชการและเจ้านายเรียนที่สำนักราช- บัณฑิต (สวัสดิ์ จงกล ๒๕๑๔ : ๑๗๕) พระเป็นผู้มีบทบาทในการจัดให้การศึกษาแก่ประชาชน สำหรับเนื้อหาในการเล่าเรียนนั้นเน้นหนักไปทางวิชาหนังสือ การศึกษาอาชีพดำเนินไปตามวัด โดยพระสอนทั้งวิชาหนังสือและวิชาช่างหรือดำเนินไปตามครอบครัวในบ้านหรือหมู่บ้าน ช่างฝีมือ ต่าง ๆ เช่น ช่างถม ช่างทอง ช่างแกะ ช่างปั้น วิชาแพทย์แผนโบราณ และอื่น ๆ เรียนกัน ในวงศ์สกุลและตามท้องถิ่นแบบสืบตระกูลเป็นมรดกตกทอดกันมา การเรียนทางวิชาหนังสือส่วนหนึ่ง เป็นการเรียนอักษรวิธแล้วศึกษาหนังสือเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเพื่อให้เกิดความแตกฉานและเป็น คนดี การเรียนทางวิชาความรู้ด้านอื่น ๆ ซึ่งเป็นวิชาชีพระดับสูงขึ้นไปนั้นผู้ที่มีโอกาสศึกษาจะอยู่ใน กลุ่มบุตรขุนนางและเจ้านาย ไตรภูมิพระร่วงแสดงให้เห็นว่าความรู้ที่เรียนกันสมัยสุโขทัยเป็น เรื่องศาสนา เรื่องภูมิศาสตร์ มานุษยวิทยา รัฐประศาสนศาสตร์ ดาราศาสตร์ และจริยธรรม และตำรับตำราวิชาลักษณะก็แสดงให้เห็นว่าสมัยนั้นมีการเรียนวิชาฝ่ายทหารคือประเภทศิลปศาสตร์

เพลงอาวุธ ตำราพิชัยยุทธ วิชาฝ่ายพลเรือนมีคัมภีร์ไตรเวท ไตรวิชา ไทโรศาสตร์ คารากฤษ์ เวชกรรม วิชาช่าง และฝ่ายสตรีเรียนวิชาชีพช่างสุวรรณสาย แกะปั้น ปักทอง ร้อยกรอง เย็บเย็บ (สรวิสต์ จงกล ๒๕๑๔ : ๑๗๖) ในสมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นแบบเดียวกันคือการศึกษาส่วนใหญ่ตกอยู่กับวัด ส่วนสถานที่เรียนของ ลูกหลานข้าราชการและเจ้านายคือราชสำนักการศึกษาแผนโบราณหนักทางวิชาอักษรศาสตร์ เป็น การศึกษาที่อนุโลมตามประเพณี ไม่มีการค้นคว้าทางธรรมชาติหรือวิทยาศาสตร์และ ยังไม่มีการจัด ระบบการศึกษาที่ชัดเจน (ศึกษาธิการ ๒๕๐๗ : ๔)

๒.๑.๒ สมัยเริ่มมีโรงเรียน

การจัดการศึกษาที่มีระบบแบบแผนในลักษณะโรงเรียนแบบที่เข้าใจกันในปัจจุบันนี้ เริ่มขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือทรงตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นเป็นโรงเรียน แรกในพระบรมมหาราชวัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ เป็นการให้การศึกษาแก่เจ้านายและลูกหลาน ข้าราชการ ต่อมาจึงทรงตั้งโรงเรียนหลวงขึ้น ณ วัดมหรณพาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ เป็น การเริ่มให้การศึกษาแก่ทวยราษฎร์ขึ้นเป็นโรงเรียนแรก ต่อมาเมื่อมีจำนวนโรงเรียนมากขึ้น จึงมีการตั้งกรมศึกษาธิการเพื่อดูแลใน พ.ศ. ๒๔๓๐ แล้วมีการจัดระดับการศึกษาโดยถือการ สอบไล่ตาม "พระราชบัญญัติการสอบวิชาใน พ.ศ. ๒๔๓๓" แทนการยึดถือหนังสือเรียนเป็น หลักโดยไม่มีการแบ่งชั้นเรียนแน่นอน วัดเอาที่อ่านหนังสือจบก็เล่ม การสอบไล่นี้แบ่งระดับการ ศึกษาออกเป็น ๓ ประโยค และปรากฏว่า "มัธยมศึกษา" ขึ้นเป็นครั้งแรกในคำกราบบังคมทูล ของพระยาวุฒิศการบดีว่า

...กรมศึกษาธิการได้ดำริจะรูปการศึกษาทั้งปวง จะจัดวางร่างโครงการ ให้มีระเบียบเป็นสามชั้น คือ จะจัดให้การศึกษาเพียงให้มีความรู้เป็นพื้นแก่ราษฎร เป็นขั้นต้นเรียกว่า "ประถมศึกษา" และสอบไล่ประโยค ๑ เป็นเสร็จการ เล่าเรียนไปตอนหนึ่ง ต่อนั้นไปจัดให้เป็นการศึกษาชั้นกลางสำหรับให้กุลบุตร ได้เล่าเรียนวิชาความรู้อันเป็นกลางทั่วไปเพื่อจะเป็นหนทางสำหรับที่จะทำ การงานได้ ดึกว่าการทำมาหาเลี้ยงชีพสามัญ คือ ทำราชการ เป็นเสมียน หรือจะไปเข้าโรงเรียนพิเศษอย่างใดก็ให้มีทุนความรู้อันเป็นกลางพอที่จะไป ทำการงานหรือเข้าเล่าเรียนความรู้พิเศษต่อไปได้ เรียกว่า "มัธยมศึกษา" การสอบไล่ประโยค ๒ แล้วเป็นเสร็จการเล่าเรียนไปตอนหนึ่ง ต่อนั้นไปจัด ให้เป็นการศึกษาชั้นสูงสำหรับเรียนภาษาไทยและภาษาต่างประเทศหรือ วิชาสามัญอื่น ๆ ด้วยให้วิเศษสูงขึ้นไป เรียกว่า "อุดมศึกษา" และสอบไล่

ประโยค ๓ แล้วเป็นเสรีการเล่าเรียนอีกตอนหนึ่ง ทั้งสองตอนนี้เป็นสามัญ
ศึกษาวชิรมณี (คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเถลิงถวัลยราชสมบัติฯ ๒๕๑๑ ;
๒๕๗, ศึกษาธิการ ๒๕๐๗ : ๑๕๘)

เป็นที่น่าสังเกตว่าความหมายของอุดมศึกษาในสมัยนั้นไม่ใช่ความหมายของอุดมศึกษาใน
ปัจจุบัน แต่ยังเป็นสามัญศึกษาที่ต้องรู้ภาษาอื่นที่ไม่ใช่ภาษาตนด้วยอีกภาษาหนึ่ง เป็นอย่างน้อย
(ศึกษาธิการ ๒๕๐๗ : ๑๗๑)

๒.๒ การปฏิรูประบบมัธยมศึกษาในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

การมัธยมศึกษาของไทยระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๔๓ มีลักษณะ เป็นการจัดการศึกษาเพื่อ
ฝึกคนเข้ารับราชการเป็นหลัก และการมัธยมศึกษาของไทยระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๔๓-๒๔๗๕ เริ่มให้
ความสำคัญกับการจัดการศึกษาเพื่อฝึกคนให้ประกอบอาชีพอื่นนอกเหนือจากการรับราชการและเป็น
เสมียน และจัดให้ผู้เรียนได้มีโอกาสเลือกเรียนตามภูมิปัญญากับทุนทรัพย์ ในพ.ศ. ๒๔๓๕
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิรูประบบการปกครองด้วยการตั้งกระทรวงขึ้น
๑๒ กระทรวง ซึ่งในจำนวนนี้มีกระทรวงศึกษาธิการด้วย แต่เรียกชื่อว่ากระทรวงธรรมการ การ
เปลี่ยนชื่อกระทรวงได้มีขึ้นหลายครั้ง คือ พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นกระทรวงธรรมการ พ.ศ. ๒๔๖๒
เป็นกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. ๒๔๖๔ เป็นกระทรวงธรรมการ และ พ.ศ. ๒๔๘๔ เป็นกระทรวง
ศึกษาธิการ และคงใช้ชื่อกระทรวงศึกษาธิการจาก พ.ศ. ๒๔๘๔ มาจนถึงปัจจุบันนี้ นับตั้งแต่จัดตั้ง
กระทรวงขึ้นควบคุมดูแลส่งเสริมการศึกษาขึ้นแล้วเป็นต้นมา การมัธยมศึกษาได้เจริญเติบโตซึ่งแยก
กล่าวได้ตามช่วงเวลาและองค์ประกอบสำคัญของการจัดการศึกษา เป็นลำดับดังนี้

๒.๒.๑ สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๐)

(๑) จุดมุ่งหมายของมัธยมศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ

ในระยะแรกก่อนมีจุดมุ่งหมายของ "มัธยมศึกษา" ระบบการแบ่งระดับ
การศึกษาเห็นชัดเจนใน "โครงการศึกษาของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ พ.ศ. ๒๔๔๑" ก่อนนั้นเป็น
เพียงระบบโรงเรียนซึ่งมีการเรียนวิชาการระดับมัธยมในประโยค ๓ จุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษา
ทั่วไปถือว่าเป็นการเตรียมคนเข้ารับราชการ พ.ศ. ๒๔๔๔ จุดมุ่งหมายที่จะเตรียมคนเข้ารับ
ราชการแต่เพียงอย่างเดียวได้เปลี่ยนแปลงไป คือขยายจุดมุ่งหมายให้กว้างขวางขึ้น เป็นมุ่งให้

ผู้เรียนส่วนหนึ่งรับราชการ อีกส่วนหนึ่งออกไปประกอบอาชีพตามภูมิลำเนาของตน เช่น การเกษตร การช่าง ค้าขาย ฯลฯ โดยให้ผู้เรียนมีวิชาความรู้เพียงพอที่จะทำงานได้ และยังให้ความรู้พื้นฐานในการเรียนต่อ มุ่งให้สามารถศึกษาต่อขั้นสูงขึ้นไปอีกส่วนหนึ่ง

สภาพความจำเป็นของประเทศมีอิทธิพลต่อนโยบายการจัดการศึกษาทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมุ่งผลในการปฏิรูประบบด้านอื่น ๆ ของประเทศ คือการใช้การศึกษาเพื่อสนองงานปฏิรูประบบการปกครอง ความต้องการฝึกคนเข้ารับราชการ การพัฒนาประเทศให้พ้นจากการคุกคามของชาติจักรวรรดินิยมตะวันตก ความต้องการขยายการศึกษาเพื่อช่วยราษฎรและส่งเสริมการศึกษา ศาสนา เป็นต้น การขยายโรงเรียนเพื่อราษฎรสามัญทำได้แพร่หลาย ระยะเวลาแรกในกรุงเทพฯและต่อมาตามหัวเมือง กล่าวได้ว่าระยะเริ่มแรกจัดให้ช่วยราษฎรหัวเมืองได้เพียงระดับมูลศึกษาและประถมศึกษา ส่วนในกรุงเทพฯจัดได้ถึงระดับมัธยมศึกษา ต่อมาตอนปลายรัชกาล การศึกษาระดับมัธยมจึงได้มีไปตั้งตามมณฑลและหัวเมืองใหญ่ (บุญธรรม อินทร์จันทร์ ๒๕๒๒ : ๓๙) แนวทางการตั้งโรงเรียนในเขตวัดก็ทำให้กรมศึกษาธิการไม่ต้องเสียค่าที่ดิน และเด็กได้รับการขัดเกลาจากพระสงฆ์ด้วย เป็นการเรียนหนังสือที่ส่งผลให้เมื่อเติบโตขึ้นก็ปฏิบัติตนเป็นคนดีต่อไป

สรุปได้ว่าการศึกษาระดับกลางซึ่งเรียก "มัธยมศึกษา" ในระยะแรกนี้มีจุดมุ่งหมายจะสอนผู้มีความรู้สอบได้ประกาศนียบัตรประโยค ๑ แล้วขึ้นไปจนให้มีความรู้วิชาต่าง ๆ พอสามารถที่จะทำการงานได้ด้วยความรู้ เป็นวิชากลางที่ต้องการใช้ในที่ต่าง ๆ ทั่วไป เช่น วิชาหนังสือและเลข พอเป็นเสมียนได้ หรือทำการค้าขายได้ หรือเป็นพื้นฐานสำหรับไปเรียนวิชาอื่น ๆ ได้

(๒) พัฒนาการของหลักสูตรมัธยมศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีหลักสูตรซึ่งเทียบได้กับหลักสูตรประถมและมัธยมในปัจจุบัน ๔ ฉบับ ฉบับแรกคือกฎกติกาศึกษาเป็นหลักสูตรในโรงเรียนมูลสามัญ พ.ศ. ๒๔๓๔ ฉบับที่ ๒ คือหลักสูตร พ.ศ. ๒๔๓๘ ฉบับที่ ๓ คือหลักสูตรประถมศึกษาสำหรับสอบไล่ประกาศนียบัตรประโยค ๑ พ.ศ. ๑๒๔ พ.ศ. ๒๔๔๘ ฉบับที่ ๔ คือหลักสูตรมูลศึกษาสำหรับ เรียนชั่วเวลา ๒ ปี หรือ ๓ ปี

แรกที่เดียวจาก พ.ศ. ๒๔๑๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๒๗ การจัดการศึกษายังไม่มีหลักสูตรเป็นแม่แบบแต่ยึดเอาแบบเรียนเป็นหลัก มุ่งให้ผู้เรียนสามารถอ่านออก เขียนได้ตามตำรา ๖ เล่ม ที่พระยาศรีสุนทรโวหารแต่งขึ้น กับให้เรียนรู้และระเบียบวิธีปฏิบัติราชการ

พ.ศ. ๒๔๒๔ แบ่งการเรียนการสอนออกเป็น ๒ ประโยค คือประโยค ๑ ให้สอน ๖ เล่ม
ตั้งกล่าว ประโยค ๒ ให้สอนและสอบ ๔ วิชาคือ ลายมือหวัดและบรรจง เขียนหนังสือให้วางวรรค
ตอนถูกต้องตามใจความไม่ต้องดูแบบ ทานหนังสือที่คัดผิดจากลายมือหวัด คัดสำเนาความและย่อความ
แต่งจดหมาย แต่งแก้กระทู้ความร้อยแก้ว วิชาเลข ทำบัญชี (ลูโซทัยธรรมาธิราช ๒๕๒๖ : ๓๔)

พ.ศ. ๒๔๓๑ เลิกใช้แบบเรียน ๖ เล่ม เปลี่ยนมาใช้ "แบบเรียนเร็ว" จำนวน
๓ เล่ม ที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ขึ้นเพื่อให้นักเรียนรู้จักวิธี จบภายใน ๑ ปี หรือ
ปีครึ่ง และเรียนวิชาอื่นประกอบให้ครบ เวลาเรียน ๓ ปี ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกำหนดการสอน
จากปีละครั้งเป็นปีละ ๒ ครั้ง

พ.ศ. ๒๔๓๓ จัดระดับการศึกษาโดยถือการสอบไล่ตาม "พระราชบัญญัติการสอบวิชา
ใน พ.ศ. ๒๔๓๓" ซึ่งกำหนดไว้ให้ ชั้นประโยคที่ ๑ สอบความรู้วิธีใช้ตัวสะกด อ่านถูกต้องตาม
วรรคตอน วิชา เลขวิธีบวกลบคูณหาร ทำโจทย์สามัญได้ ชั้นประโยคที่ ๒ รู้ไวยากรณ์ อักษรวิธี
อ่านใบออกรายงานและ เทศนาพรรณากาพย์กลอนโคลงฉันท์ได้ แต่งจดหมายและเรื่องต่าง ๆ ได้
วิชาเลขรู้มาตราวิธี ชั้นประโยคที่ ๓ รู้ไวยากรณ์ วลีวิภาค วากยสัมพันธ์ฉันท์หลักชัย ย่อความ
เรียงความ แต่งกาพย์กลอนโคลงฉันท์เป็นบรรยายโวหาร เทศนาโวหาร สนทนาโต้ตอบ วิชาเลข
รู้เรื่อง เศษและลูกคิดตลอดทั้งวิธีทำบัญชี นอกจากนี้ได้กำหนดให้มีการสอบไล่สำหรับโรงเรียนสอน
ภาษาอังกฤษทั้งที่เป็นโรงเรียนหลวงและโรงเรียนราษฎร์เป็น ๖ ชั้น วิชาที่สอบคืออ่าน เขียน
คิด แปล ไวยากรณ์ เรียงความ ภูมิศาสตร์ และเลข ในชั้นที่ ๖ ให้เพิ่มความรู้พงศาวดาร
ต่างประเทศ เรื่องการค้าขาย ดาราศาสตร์และสรีรศาสตร์

พ.ศ. ๒๔๓๕ ขณะที่ยังคงมีการใช้พระราชบัญญัติการสอบวิชา พ.ศ. ๒๔๓๓อยู่นั้น
ได้มีการออก "กฎพิกัดสำหรับการศึกษาเป็นหลักสูตรในโรงเรียนมูลศึกษา" ขึ้น ซึ่งถือได้ว่าเป็น
หลักสูตรฉบับแรกที่ประกาศใช้เป็นทางการ แบ่งออกเป็น ๓ ตอน คือว่าด้วยเรื่องพิกัดสำหรับ
การศึกษาเป็นหลักสูตรในโรงเรียนมูลสามัญ ว่าด้วยพิกัดทางการศึกษาในโรงเรียนมูลสามัญชั้นต่ำ
อย่างง่ายสำหรับโรงเรียนในชนบท และว่าด้วยสถานศึกษาในกรุง แบ่งระดับชั้นออกเป็น

มูลศึกษา มี ๒ ชั้น คือ

มูลศึกษาชั้นต่ำ ตั้งตามวัดทั้งในกรุงนอกกรุงทั่วไป มีครูสอนศิษย์ ๑๐ คนขึ้นไปก็จัดเป็น
โรงเรียนหนึ่ง ใช้เวลาเรียน ๓ ปี สอนอ่าน คัดเลข บวกลบคูณหาร ธรรมจริยา สอบไล่ตามแบบ
เรียนเร็ว เรียกการสอบไล่นี้ว่า "ประโยคข้อ" เรียนต่อในมูลศึกษาชั้นสูงและโรงเรียนชั้นกลางได้

มูลศึกษาชั้นสูง สอนให้สูงยิ่งขึ้นไป คือ เขียน อ่าน แต่งข้อความ ไวยากรณ์ คัดเลขา พงศาวดาร ภูมิศาสตร์ ธรรมจารี วิทยาการ เวลาสอบให้สอบไล่ประโยค ๑

มัธยมศึกษา มี ๒ ชั้น คือ

โรงเรียนชั้นกลางสามัญ กำหนดให้เรียน ๔ ปี ต้องสอบตามหลักสูตรวิชาชั้นสูงและวิชา ภาษาอังกฤษ คือสอบไล่ประโยค ๒

โรงเรียนชั้นกลางสูง กำหนดให้เรียน ๓ ปี สอบไล่ตามประโยค ๓ เพื่อเรียนต่อชั้นสูง ขึ้นไป เข้าวิทยาลัย ไปเรียนต่างประเทศ หรือออกทำงาน (บุญธรรม อินทร์จันทร์ ๒๔๒๒ : ๔๗)

พ.ศ. ๒๔๓๔ ได้มีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรให้แบ่งเป็น ๓ ตอน คือ

ประโยค ๑ (การศึกษาตอนต้น) ประกอบด้วย ๓ ชั้น เนื้อหาวิชาเน้นภาษาไทย เลขคณิตเบื้องต้น ให้ความสำคัญกับการอ่านหนังสือมากที่สุด

ประโยค ๒ (การศึกษาตอนกลาง) ประกอบด้วย ๓ ชั้น เนื้อหาวิชาเน้นภาษาไทย และเลขคณิตในระดับที่สูงขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์ให้สามารถนำไปใช้งานในชีวิตประจำวันได้ เช่น ภาษาไทยเรียนเรียงความย่อความ ทานหนังสือผิด ล้วนเลขคณิต เรขาคณิต เศษส่วน การแลกเปลี่ยน บัญญัติไตรยางศ์ ดอกเบี้ย ต้นทุนกำไร เรขาคณิต และพงศาวดาร

ประโยค ๓ (การศึกษาตอนปลาย) ประกอบด้วย ๔ ชั้น เนื้อหาเน้นวิชาภาษาไทย และเลขในระดับที่สูงยิ่งขึ้น และเพิ่มเติมให้เรียนวิชาใหม่ ๆ ได้แก่ วรรณคดีจากกริณิพนธ์เก่า ๆ พืชคณิต เรขาคณิต ภูมิศาสตร์ วิทยาศาสตร์ วาดเขียน ภาษาบาลี และเลือกเรียนภาษา ต่างประเทศอีก ๑ ภาษา จากภาษาอังกฤษหรือภาษามลายู การศึกษาประโยค ๓ นี้ยึดตาม แบบบับลิตสกูลของอังกฤษในสมัยนั้น ซึ่งเน้นวิชาสามัญ มุ่งสติปัญญาความรู้ ศึกษามารยาท ใฝ่ใจนักกีฬา และไม่นิยมจัดสอนอาชีพศึกษา

จะเห็นได้ว่าการพัฒนาดังแต่เริ่มมีการจัดหลักสูตร โดยกำหนดให้มีแบบเรียนหลวง มีสอบไล่ และจัดระบบเป็นหลักสูตรที่ระบอบเขตเนื้อหาวิชาอย่างชัดเจนใน พ.ศ. ๒๔๓๔ สำหรับการจัดระดับชั้นยังไม่ปรากฏเป็นประถมศึกษา และมีมัธยมศึกษา เช่นปัจจุบัน

พ.ศ. ๒๔๓๔ เป็นระยะที่ยังคงใช้หลักสูตร พ.ศ. ๒๔๓๔ อยู่ แต่ปรับระดับชั้นเสียใหม่ คือปรับประโยค ๒ เป็นประโยค ๑ แล้วตั้งประโยค ๒ ขึ้นใหม่ให้เนื้อหาวิชาสูงขึ้นกว่าระดับ ประโยค ๒ เดิม

พ.ศ. ๒๔๔๑ มีความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญมาก เกิดขึ้นหลังจากที่พระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากการประพาสยุโรปครั้งที่ ๑ ขณะเสด็จประพาสได้มีพระราชดำรัสให้พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ อัครราชทูตสยามในประเทศอังกฤษทำการสืบสวนแบบแผนการจัดการศึกษาในประเทศอังกฤษ พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ได้ส่ง "ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของนักเรียนสยามในประเทศอังกฤษ" ซึ่งได้เป็นพื้นฐานให้กระทรวงธรรมการนำไปพิจารณาร่างเป็น "โครงการการศึกษาในกรุงสยาม" ออกมาในปีเดียวกัน เป็นโครงการศึกษาที่มีกำหนดแบบแผนและลำดับขั้นชัดเจน จัดแบ่งเป็นการเล่าเรียนสามัญและการเล่าเรียนพิเศษ สำหรับการเล่าเรียนสามัญมีลำดับขั้นคือ การเล่าเรียนเบื้องต้น (มูลศึกษา) การเล่าเรียนเบื้องต้น (ประถมศึกษา) การเล่าเรียน-เบื้องต้นกลาง (มัธยมศึกษา) และการเล่าเรียนเบื้องต้นสูงสุด (อุดมศึกษา) ส่วนการเล่าเรียนพิเศษเป็นการเรียนวิชาเฉพาะสิ่ง เช่น ฝึกหัดครู ฝึกหัดข้าราชการ ศึกษาศิลปะ กฎหมาย การแพทย์ การเพาะปลูก ฯลฯ

ในโครงการศึกษา พ.ศ. ๒๔๔๑ ฉบับนี้ ส่วนที่เป็นการมัธยมศึกษาเริ่มปรากฏชัดเจนขึ้นเป็นครั้งแรกแล้ว มัธยมศึกษามีทั้งที่เป็นการศึกษาสามัญและการศึกษาพิเศษ มีการจัดโรงเรียนลักษณะต่าง ๆ คือ

โรงเรียนมัธยมศึกษาไทยเบื้องต้น มีกำหนดเวลาเรียน ๔ ปี รับนักเรียนอายุ ๑๔-๑๗ ปี อายุจึงเป็นตัวกำหนดอย่างหนึ่งว่าเป็นมัธยมศึกษา หลักสูตรนี้เทียบได้กับประโยค ๓ คือกำหนดให้เรียนการเขียน อ่าน เขียนตามคัมภีร์ ไวยากรณ์ เรียงความ คณิตวิชา พงศาวดาร ภูมิศาสตร์ วิทยา การวาด การฝึกซ้อมร่างกาย และเรื่องพิเศษอื่น ถ้าจะเรียนต่อในโรงเรียนอังกฤษไทยเบื้องต้นต้องเรียนภาษาอังกฤษด้วย

โรงเรียนอังกฤษไทยเบื้องต้น มีกำหนดเวลาเรียน ๔ ปี รับนักเรียนอายุ ๑๔ ปี ที่เรียนผ่านโรงเรียนประถมศึกษาภาษาไทยมาแล้ว หลักสูตรที่ใช้ในโรงเรียนนี้เรียนทั้งในภาษาอังกฤษและภาษาไทย โรงเรียนอังกฤษไทยเบื้องต้นนี้เทียบได้กับโรงเรียนมัธยมศึกษาไทยเบื้องต้น

โรงเรียนอังกฤษไทยเบื้องต้น มีกำหนดเวลาเรียน ๔ ปี รับนักเรียนที่จบโรงเรียนมัธยมศึกษาไทยเบื้องต้นและโรงเรียนอังกฤษไทยเบื้องต้น เพื่อเตรียมสอบเข้ามหาวิทยาลัย ออกสเฟ็ดและเคมบริดจ์ประเทศอังกฤษได้ หลักสูตรของโรงเรียนแบบนี้เน้นทางด้านอักษรศาสตร์

โรงเรียนอังกฤษไทยเบื้องต้นและเบื้องกลางเป็นโรงเรียนประจำสอนภาษาไทยและภาษาอังกฤษ คล้ายโรงเรียนบิลิคสกูลของอังกฤษและอบรมตามวิธีในประเทศตะวันตกโดยมีวัตถุประสงค์ให้นักเรียนได้รับการศึกษาอย่างสมบูรณ์เพื่อเข้าศึกษาต่อในยุโรปหรือเข้ารับราชการ

พ.ศ. ๒๔๔๕ พระยารัษฎานุประดิษฐ์ซึ่งดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการและคณะได้เดินทางไปดูการศึกษาของญี่ปุ่นในคราวไปรับเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร แล้วทำรายงานการศึกษาของประเทศญี่ปุ่นขึ้นถวาย กล่าวได้ว่าการจัดการศึกษาของญี่ปุ่นเป็นแนวคิดเปรียบเทียบของไทยต่อมาด้วย เริ่มตระหนักว่าการมุ่งอบรมคนให้เป็นข้าราชการเริ่มจะเกินความต้องการ มีผู้สำเร็จการศึกษาว่างานเป็นจำนวนมากโดยไม่ยอมทำงานเลี้ยงชีพในภูมิลำเนาเดิม สมเด็จพระมหาลวงดำรงราชานุภาพทรงเสนอแนะว่าควรแก้ไขวางรูปการศึกษาใหม่ โดยถือหลักสามข้อคือ ประการแรก ให้ราษฎรที่เป็นชายผู้มีอายุในวัยเล่าเรียนได้เรียนทุกคน ประการที่สอง ให้เรียนพอรู้ตามอัธยาศัย สำเร็จแล้วไปหาเลี้ยงชีพตามภูมิลำเนาของตน และ ประการสุดท้าย ให้นักเรียนที่หัวแหลมมีโอกาสเรียนต่อถึงขั้นสูงสุด จากแนวคิดนี้ทำให้การศึกษาทุกระดับ รวมทั้งมัธยมศึกษาเป็นไปในลักษณะที่เมื่อผู้เรียนจบการศึกษาในระดับหนึ่ง ๆ มีโอกาสเลือกทางเดินได้หลายทาง ซึ่งเป็นลักษณะที่ปรากฏในโครงการศึกษา พ.ศ. ๒๔๔๕ เป็นครั้งแรก และมีการเริ่มจัดวิสามัญศึกษา ซึ่งจะขยายออกเป็นอาชีวศึกษาในเวลาต่อมา หลักการนี้ใกล้เคียงมากกับความหมายปัจจุบันของ การมัธยมศึกษา โครงการศึกษา พ.ศ. ๒๔๔๕ แบ่งการศึกษาเป็น ๒ ประเภท คือสามัญศึกษาและวิสามัญศึกษา ทั้ง ๒ ประเภท แบ่งระดับออกเป็น ๓ ตอน คือประถมศึกษา มัธยมศึกษา อุดมศึกษา วิสามัญศึกษาใช้คำว่า ประถมศึกษาพิเศษ มัธยมศึกษาพิเศษ ฯลฯ ในโครงการศึกษาระดับนี้มัธยมศึกษาที่มีวัตถุประสงค์ให้ผู้เรียนมีความรู้เพียงพอที่จะทำงานได้ เป็นเสมียนได้ ค้าขายได้ และให้ความรู้พื้นฐานในการศึกษาความรู้อื่น ๆ ต่อไป เน้นภาษาไทยและเลขคณิตเพื่อให้ใช้งานในชีวิตประจำวันได้แล้วเพิ่มเรขาคณิตยุคคิดลงในค่านิยมวิธีให้เรียนพงศาวดารควบคู่กับภูมิศาสตร์ เรียนภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์เบื้องต้น เรขาคณิต ภาคปฏิบัติ กายบริหาร มารยาทต่าง ๆ ใช้เวลาเรียน ๓ ปี มัธยมศึกษาสมัยนั้นจัดตั้งขึ้นและมีการสอบไล่เฉพาะในกรุงเทพฯ ๔ โรงเรียนคือ โรงเรียนสวนกุหลาบ โรงเรียนสายสวัสดิ์ โรงเรียนราชบุรณะ และโรงเรียนเบญจมบพิตร วิชาที่สอบไล่ระดับมัธยมได้แก่ อ่าน เขียนลายมือ ไวยากรณ์ แต่ง เลข บัญชี ศัพท์ ภูมิศาสตร์ คัดอังกฤษ อธิบายข้อข้อธรรมะและสนทนาโต้ตอบเกี่ยวกับกิริยาวาจา นอกจากนี้ยังได้กำหนดเกณฑ์อายุผู้จะเข้าเรียนมัธยมไว้ไม่เกิน ๑๕ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๘ มีหลักสูตรมัธยมศึกษาที่แก้ไขปรับปรุงขึ้นตามหลักสูตรประถมศึกษา สำหรับสอบไล่ประกาศนียบัตรประโยค ๑ รศ. ๑๒๔ เป็นหลักสูตร พ.ศ. ๒๔๔๘ ซึ่งกำหนดให้ประโยค ๑ มี ๔ ปี และมัธยมศึกษา มี ๓ ปี หลัง พ.ศ. ๒๔๔๑ จำนวนโรงเรียนมัธยมแพร่หลายออกไปตามมณฑลต่าง ๆ มณฑลละ ๑ โรงเรียน

พ.ศ. ๒๔๕๐ กรมศึกษาธิการได้แบ่งสามัญศึกษาออกเป็น ๒ สาย คือสามัญและพิเศษ สายสามัญใช้หลักสูตรฝ่ายภาษาไทย สายพิเศษใช้หลักสูตรฝ่ายภาษาต่างประเทศ วิชาสามัญศึกษาให้คงไว้ ได้แก้ไขหลักสูตรทุกระดับ มัธยมสามัญได้เพิ่มวิชาภาษาอังกฤษ คำนวนวิทยาศาสตร์ให้มากขึ้น กำหนดให้วิชาวาดเขียนเป็นวิชาบังคับ ลดการเรียนไวอากรณและศัพท์ให้น้อยลง โดยเหตุที่กำหนดให้เรียนวิทยา (วิชาวิทยาศาสตร์) มากขึ้นจึงเรียกหลักสูตรนี้ว่า "หลักสูตรมัธยมวิทยา" แต่เนื่องจากมีโรงเรียนมัธยมสามัญหลายแห่งและบางแห่งยังไม่พร้อมที่จะจัดการสอนตามหลักสูตรใหม่นี้ได้เต็มรูปจึงให้เพิ่มวิชาใหม่เล็กน้อยเท่าที่ทำได้แล้วเรียกหลักสูตรแบบใหม่เต็มรูปนี้ว่า "หลักสูตรมัธยมหนังสือ" ส่วนหลักสูตรมัธยมพิเศษหรือที่เรียกว่า "มัธยมภาษา" ซึ่งเน้นไปทางภาษาอังกฤษได้แก้ไขขยายเนื้อหาหลักสูตรให้สูงขึ้น จากเดิมที่มี ๓ ชั้น เป็น ๔ ชั้น

พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้จัดให้มีหลักสูตรสำหรับสตรีโดยปรับจากหลักสูตรของนักเรียนชาย ทุกระดับให้เหมาะสมกับสตรี เช่น ให้มีการเขียน สุขวิทยา การฝีมือ ทอผ้า ละคร และการครัว เป็นต้น

พ.ศ. ๒๔๕๒ โรงเรียนมัธยมสามัญมีความพร้อมที่จะจัดการสอนตามหลักสูตรมัธยมวิทยาแล้ว จึงได้ยกเลิกมัธยมหนังสือและเปลี่ยนชื่อหลักสูตรมัธยมวิทยาเป็น "หลักสูตรมัธยมสามัญ" ซึ่งมีกำหนดเวลาเรียน ๓ ปี และหลักสูตรมัธยมพิเศษ (มัธยมภาษาเดิม) ซึ่งมีกำหนดเวลาเรียน ๔ ปี มัธยมพิเศษต่างจากมัธยมสามัญคือสอนภาษาต่างประเทศมากกว่า เก็บค่าเล่าเรียนแพงกว่าและมีอัตราต่าง ๆ กัน ตัวอย่างมัธยมพิเศษ คือราชวิทยาลัย เทพศิรินทร์ ประทุมคงคา คุรุศึกษาไฮสกูล แอสซัมซัน ราชนี กุลสตรีวังหลัง คอนแวนต์ (๓ โรงเรียนแรกเป็นโรงเรียนหลวง) โรงเรียนมัธยมสามัญเป็นโรงเรียนหลวงทั้งสิ้น เก็บค่าเล่าเรียนเดือนละบาทเท่ากันหมด เช่น โรงเรียนราชบุรณะ เบญจมิตร นวลนรดิศ สตรีวิทยา อุดม (วัดอนงค์)

(๓) การจัดตั้งโรงเรียน องค์การบริหาร และการบริหารบุคคลในสมัย
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวังเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ โดยพระสงค์ให้ความรู้ภาษาไทย เลข และ

ขนบธรรมเนียมราชการ แก่เชื้อพระวงศ์และบุตรข้าราชการ เป็นการเตรียมคนเข้ารับราชการ โรงเรียนหลวงแห่งนี้นับเป็นแห่งแรกที่มีการจัดการสอนโดยฆราวาสตามแบบแผนโรงเรียนทั่วไป ต่อมาทรงตั้ง "โรงเรียนหลวงเพื่อสอนภาษาอังกฤษ" ขึ้น โรงเรียนหลวงทั้ง ๒ แห่งนี้สังกัด กรมทหารมหาดเล็ก โรงเรียนหลวงฝ่ายภาษาอังกฤษเปิดสอนได้ ๕ ปี ก็ต้องเปิดเพราะผู้สอน ลากลับไปทวีปยุโรป ต่อมา พ.ศ. ๒๔๒๒ จึงโปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษขึ้นใหม่แต่ไม่ ขึ้นกับกรมทหารมหาดเล็กเช่นเดิม คงเหลือโรงเรียนหลวงภาษาไทยเพียงโรงเรียนเดียว

พ.ศ. ๒๔๒๕ ได้ทรงจัดตั้งโรงเรียนชื่อ "โรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก" ขึ้นที่ พระตำหนักสวนกุหลาบ มีความมุ่งหมายที่จะสอนผู้จะเป็นทหาร รับนักเรียนจำนวนจำกัด ใน ปลายปีเดียวกันโปรดฯ ให้ตั้ง "โรงเรียนท่าแพนที" "โรงเรียนของพระเจ้าลูกยาเธอ" และ "โรงเรียนปริยัติธรรม" ให้สังกัดกรมทหารมหาดเล็กเพิ่มขึ้น โรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก นั้นต่อมาได้รับความนิยมจากประชาชนส่งบุตรหลานเข้าเรียนมากขึ้นทรงมีพระราชดำริว่าไม่ควร มุ่งให้เรียนไปเข้ากรมทหารมหาดเล็กเท่านั้น กระทรวงราชการอื่นก็ต้องการคนที่ได้เล่าเรียน มีวิชาความรู้ ควรจัดเป็นโรงเรียนชั้นสูง สำหรับพระราชวงศ์และผู้จะเป็นข้าราชการต่อไป โดยทั่วไป เมื่อเรียนวิชาความรู้เบื้องต้นในโรงเรียนสวนกุหลาบแล้วจึงค่อยแยกไปฝึกวิชาทหาร เฉพาะแต่พวกที่จะไปเป็นทหารมหาดเล็ก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งสำนักหรือโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนมหาดเล็ก และได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ จากพระบาท- สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวให้สถาปนาเป็นโรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้ประดิษฐานขึ้นเป็น จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในที่สุด (สวัสดิ์ จงกล ๒๕๓๑ : ๑ - ๒)

พ.ศ. ๒๔๓๐ พระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าโรงเรียนหลวงได้รับการจัดตั้งขึ้น แพร่หลายแล้ว ควรมีกรมฝ่ายพลเรือนเป็นผู้ดูแลจัดการแทนที่จะอยู่กับฝ่ายดูแลทหารเช่นนั้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมศึกษาธิการ มีสมเด็จพระยาตราดำรงราชานุภาพเป็นผู้บัญชาการ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๓๒ รวมกรมศึกษาธิการกับส่วนราชการอื่น คือ กรมธรรมการสังฆการี กรมพยาบาล พิพิธภัณฑสถาน กรมแผนที่ เข้าอยู่ในบังคับบัญชาเดียวกันเป็นกรมธรรมการ ข้อสังเกตคือกรมศึกษาธิการเป็นส่วนราชการที่มีบทบาทสำคัญในกระทรวงธรรมการเพราะเป็น

ผู้รับผิดชอบจัดการเรื่องโรงเรียนและฝึกหัดครู พร้อมทั้งควบคุมให้การศึกษาเป็นไปตามนโยบาย สำหรับกรมอื่น ๆ เป็นกรมที่มีภารกิจเฉพาะและเกี่ยวข้องกับการศึกษาทางอ้อม ในปีนี้ได้มีประกาศตั้ง "โรงเรียนมูลศึกษา" ขึ้นในวัดทั่วไปทั้งในกรุงและหัวเมือง เริ่มมี "โรงเรียนฝึกหัดครู" แห่งแรกขึ้นที่โรงเรียนเลี้ยงเด็ก พ.ศ. ๒๔๔๐ ตั้ง "โรงเรียนกฎหมายของกระทรวงยุติธรรม" พ.ศ. ๒๔๔๒ ตั้ง "โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือน" นอกจากนี้มี "โรงเรียนของกระทรวงเกษตร" "โรงเรียนราชวิทยาลัย" กับโรงเรียนที่เปิดสอนความรู้สามัญประโยค ๑ ประโยค ๒ ประโยค ๓ เป็นแหล่งผลิตคนเข้ารับราชการจำนวนมาก

ตำแหน่งผู้บริหารการศึกษาในระบอบที่ยังไม่มีกระทรวงนั้น กรมศึกษาธิการมีผู้บริหารเป็น "ผู้บัญชาการ" และเมื่อเข้าร่วมอยู่ในกรมธรรมการ ผู้บริหารกรมธรรมการมีตำแหน่งเป็น เสนาบดี ซึ่งอยู่ในระดับเดียวกับผู้บริหารกระทรวงแล้ว แม้จะยังไม่ได้เรียกกระทรวง ต่อมาเมื่อเกิดมีกระทรวงขึ้น ผู้บริหารกระทรวงคือ "เสนาบดี" ผู้บริหารกรมคือ "อธิบดี" พ.ศ. ๒๔๔๑ มีการขยายหน่วยงานออกไป ให้โรงเรียนในกรุงเทพฯ อยู่ในความรับผิดชอบของกรมศึกษาธิการ โรงเรียนในหัวเมืองข้าหลวงเทศาภิบาลของกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้รับผิดชอบและมีตัวแทนของกรมศึกษาธิการคือสารวัตรใหญ่ดูแล แต่ระยะนี้ยังคงมีโรงเรียนมัธยมเฉพาะในกรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๔๔๓ เริ่มแบ่งการดูแลโรงเรียนออกเป็นเขตแขวง มีกองตรวจโรงเรียน พ.ศ. ๒๔๔๔ เปลี่ยนกองตรวจโรงเรียนเป็นกรมตรวจ หน่วยดูแลโรงเรียนระดับมัธยมศึกษาและวิสามัญศึกษา เรียกว่า "แขวง" ผู้บังคับบัญชาของแขวงมัธยมศึกษาและวิสามัญศึกษาคือ "ผู้ตรวจการ" ในส่วนภูมิภาคนั้น กรมศึกษาธิการตั้ง "สารวัตรใหญ่" เพื่อตรวจสอบวางแผนการเล่าเรียนของมณฑล ในปีเดียวกันนี้เกิดหน่วยงานส่งเสริมอาชีพครูซึ่งถือได้ว่าเป็นองค์การที่มีส่วนในการพัฒนาบุคลากร คือ "สามัคยาจารย์สมาคม" ได้จัดกิจกรรมเพิ่มพูนความรู้แก่ครูอาจารย์ รวมทั้งจัดพิมพ์วารสาร "วิทยากรย์" ด้วย

กระทรวงธรรมการใน พ.ศ. ๒๔๓๕ มีเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นเสนาบดีคนแรก มีความรับผิดชอบ ๕ กรม คือ กรมธรรมการกลาง ทำงานประจำทั่วไปของกระทรวงและราชการที่ได้มอบหมายให้เป็นหน้าที่ของกรมใดโดยเฉพาะ มีปลัดทูลฉลองเป็นผู้บังคับบัญชากลุ่มศึกษาธิการ รับผิดชอบการจัดการศึกษาของโรงเรียนต่าง ๆ และการฝึกหัดครู กรมพยาบาล จัดโรงเรียนแพทย์ พยาบาล และดูแลโรงพยาบาลทั้งหมด กรมพิพิธภัณฑสถาน รักษาสมบัติวัฒนธรรมของชาติ และกรมสังฆการี ทำนุบำรุงศาสนาเช่นเดียวกับกรมศาสนาปัจจุบัน

พ.ศ. ๒๔๔๑ ความรับผิดชอบการจัดการศึกษาเปลี่ยนแปลงไปตามโครงการศึกษา ๒๔๔๑ คือแบ่งการศึกษาเป็น ๒ ภาค ภาค ๑ ว่าด้วยกรุงเทพฯให้กรมศึกษาธิการรับ ภาค ๒ ว่าด้วยการศึกษาในหัวเมืองให้กระทรวงมหาดไทยรับ มีแบบเรียนต่าง ๆ พิมพ์ให้พระสงฆ์นำไปสอน โรงเรียนที่ให้การศึกษาเฉพาะทาง เช่น แพทย์ กฎหมาย แผนที่ไม่อยู่ในกรมศึกษาธิการ แต่ขึ้นอยู่กับหน่วยงานราชการที่ทำหน้าที่นั้น ๆ กรมศึกษาธิการนอกจากควบคุมการศึกษาในกรุงเทพฯ ต้องดูแลหัวเมืองให้เป็นไปตามนโยบายส่วนกลางโดยตั้งสารวัตรใหญ่ไปดูแลร่วมกับมหาดไทย มีการรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล และมณฑลขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทย เป็นการปกครองที่เรียกว่า "การเทศาภิบาล" ประกอบด้วย ๖ มณฑลใหญ่ คือ มณฑลกลาง มณฑลเหนือ มณฑลตะวันออก มณฑลตะวันออกเฉียงใต้ มณฑลตะวันตกเฉียงใต้ และมณฑลตะวันตก ในมณฑลใหญ่เหล่านี้กรมศึกษาธิการตั้งสารวัตรใหญ่ดูแลการจัดการศึกษา ร่วมกับ "สารวัตรศึกษา" ทุกจังหวัดและอำเภอจะมีเจ้าพนักงานเทศาภิบาลและ "สารวัตรรอง" คนหนึ่งหรือหลายคนแล้วแต่ขนาดของจังหวัดและอำเภอนั้น ๆ งานตรวจการเล่าเรียนและดูแลโรงเรียนมัธยมศึกษาและวิสามัญศึกษาเรียกว่า "แขวง" ต่อมาจำนวนโรงเรียนมากขึ้นจึงแบ่งให้โรงเรียนสามัญศึกษาอยู่ใน "แขวงมัธยม" และการศึกษาพิเศษต่าง ๆ อยู่ใน "แขวงวิสามัญศึกษา" แขวงมีอำนาจในการย้ายครู การอนุมัติใบลา การเบิกจ่ายเงินเดือน เมื่อโรงเรียนฝึกหัดครูผลิตครูได้มากขึ้นกรมศึกษาธิการได้ส่งครูประกาศนียบัตรออกไปเป็น "ข้าหลวงธรรมการ" ซึ่งต่อมาคือตำแหน่ง "ศึกษาธิการจังหวัด"

ลักษณะสำคัญของโครงการศึกษา พ.ศ. ๒๔๔๑ ที่เกี่ยวกับมัธยมศึกษาคือ ข้อแรก มัธยมศึกษาเป็นการเล่าเรียนเบื้องต้น เป็นระดับหนึ่งของการศึกษาสามัญ มีการแยกออกเป็น การศึกษาพิเศษ มีคำเรียก "สาภลวิทยาลัย" ในระดับอุดมศึกษา ประกอบด้วย ๔ ชั้น สำหรับผู้มีอายุ ๑๔-๒๒ และการศึกษาพิเศษในระดับอุดมศึกษาที่ไม่จำกัดอายุ ข้อสอง การสอบไล่ระดับมัธยมและประถมนั้นให้จัดที่โรงเรียนหรือในจังหวัดชั้นเป็นที่ตั้งของโรงเรียนที่ราชการกำหนดขึ้น ข้อสาม มีการประมาณการจำนวนนักเรียนทั้งชายหญิงในระดับต่าง ๆ เพื่อสะดวกในการจัดที่เรียนให้เพียงพอ ข้อสี่ แบ่งโรงเรียนออกเป็น ๓ ประเภท คือโรงเรียนหลวงของรัฐใช้เงินทางราชการทั้งหมด อยู่ในบังคับของกรมศึกษาธิการ ถัดมาคือโรงเรียนเขลยศักดิ์ในบารุงคือโรงเรียนราษฎรที่รับเงินอุดหนุนจากรัฐ ใช้เงินตนเองดำเนินกิจการแต่ได้รับเงินช่วยเหลือจากราชการด้วย สุดท้ายคือโรงเรียนเขลยศักดิ์นอกบารุง พวกนี้มีอิสระ กรมศึกษาธิการไม่มี

อำนาจดูแลบังคับ ข้อห้า กำหนดขนาดโรงเรียนให้บรรจุนักเรียนไม่มากนัก ตั้งโรงเรียน
อย่างกระจายทั่วถึง สร้างเพิ่มขึ้นทุกปี จัดฝึกหัดครูให้พอกับจำนวนโรงเรียนที่ตั้งเพิ่ม และ
ข้อสุดท้าย ให้โรงเรียนประถมศึกษาไม่เก็บค่าธรรมเนียมใด ๆ ออกพระราชบัญญัติบังคับเด็ก
ในอายุที่กำหนดมาเข้าเรียนประถมศึกษา ส่วนมัธยมศึกษาให้เก็บค่าเล่าเรียน แต่มีทุนให้
นักเรียนดีที่ขาดแคลน (อบรม สนิทบาล ๒๕๒๒ : ๗๑ - ๗๒)

ในการผลิตครูนั้นมีการเริ่มจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูแห่งแรกขึ้นที่โรงเรียนเล็ก เรียกว่า
"โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ต่อมาย้ายไปอยู่วัดเทพศิรินทราวาส เรียกว่า
"โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์เทพศิรินทร์" ซึ่งมีโรงเรียนประถมสามัญอยู่ด้วย แล้วขยายหลักสูตร
ถึงฝึกหัดครู และตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตะวันตกที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยา ต่อมารวมโรงเรียน
ฝึกหัดอาจารย์เทพศิรินทร์เข้ากับฝึกหัดครูฝั่งตะวันตก เรียกว่า "โรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตะวันตก"
เป็นโรงเรียนประจำ ฝึกหัดครูชาย ภายหลังจึงมีโรงเรียนฝึกหัดครูหญิงขึ้นที่โรงเรียนเบญจม-
ราชาลัย

การจัดตำแหน่งราชการมีการกำหนดและความเปลี่ยนแปลงที่น่าสนใจคือ

พ.ศ. ๒๔๕๐ ข้าราชการในกรมศึกษาธิการมีลำดับชั้นบังคับบัญชา เป็นอธิบดี เจ้ากรมตรวจ
ผู้ช่วยเจ้ากรมตรวจ พนักงานตรวจการฝรั่ง พนักงานสอบไล่ (มี ๓ ชั้น) พนักงานตรวจการ
พนักงานตรวจตำรา (มี ๒ ชั้น) และนายเวร ส่วนข้าราชการฝ่ายโรงเรียน อาจารย์
(มี ๓ ชั้น) ครู (มี ๕ ชั้น) ครูฝึกหัด (มี ๑ ชั้น)

พ.ศ. ๒๔๕๒ เปลี่ยนแปลงตำแหน่งข้าราชการในกรมศึกษาธิการเป็น อธิบดี ปลัดกรม
ข้าหลวงกรรมการ พนักงานสอบไล่ พนักงานตรวจการ พนักงานตำรา นายเวรกองสอบไล่วิชา
สมุหบัญชี นายเวรสามัญ พนักงานทะเบียน พนักงานรายงาน รองเวร เสมียน เสมียนฝึกหัด
ล้วนตำแหน่งฝ่ายโรงเรียนมีอาจารย์ชั้นที่ ๑ - ๒ ครูชั้นที่ ๑ - ๕ และนักเรียนสอน (บุญธรรม
อินทร์จันทร์ ๒๕๒๒ : ๓๘ - ๔๔) ในปีนี้เช่นเดียวกันที่ได้ประชุมแบ่งความรับผิดชอบการจัด
ประถมศึกษาให้กระทรวงมหาดไทยรับผิดชอบโรงเรียนในส่วนภูมิภาค (เริ่ม พ.ศ. ๒๔๕๓) และ
กระทรวงนครบาลรับผิดชอบโรงเรียนในเขตกรุงเทพฯ (เริ่ม พ.ศ. ๒๔๕๔) โดยแบ่งกันว่า
กระทรวงมหาดไทยจัดให้วัด เป็นที่สอนหนังสือให้หมดและสอดส่องให้เด็กชายหญิงได้เข้าเรียนด้วย
กระทรวงนครบาลรับผิดชอบการจัดการศึกษาในกรุงเทพฯ และจะมีพระราชบัญญัติบังคับเด็กอายุ
๘ - ๑๔ ปี เข้าเรียน กระทรวงธรรมการรับผิดชอบการศึกษาแบบเลี้ยงตัวเอง นักเรียน

เลือกสถานที่เรียนเองและเสียเงินค่าเล่าเรียน กระทรวงจัดให้มีโรงเรียนรัฐบาลระดับประถม
เมืองละโรง ระดับมัธยมมณฑลละโรง (วุฒิชัย มูลศิลป์ ๒๕๒๖ : ๕๔)

วิธีสรรหาบุคคลเข้ารับราชการในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้
พระมหากษัตริย์ทรงใช้สิทธิคัดเลือกบุคคลเป็นผู้บริหารระดับสูงด้วยพระองค์เองเต็มที่โดยอาศัย
เกณฑ์ในด้านความรู้ ความสามารถและความประพฤติ และการปฏิบัติงาน เช่น เสนาบดี
อธิบดี ส่วนตำแหน่งรอง ๆ ลงไปแต่ละกรมมักใช้วิธีพิจารณาคัดเลือกจากภายในแต่ละหน่วย
แล้วเสนอ เสนาบดี เพื่อแต่งตั้งหรือผู้บังคับบัญชาแต่งตั้งเอง หรืออีกวิธีหนึ่งคือ เมื่อเห็นบุคคลใด
มีคุณสมบัติเหมาะสมที่จะได้รับตำแหน่งใดก็นำมาฝึกงานนั้นหรือเรียกมาอบรมสั่งสอนโดยเฉพาะ
(บุญธรรม อินทร์จันทร์ ๒๕๒๒ : ๙๘)

ระบบการเงินสนับสนุนการจัดการศึกษาในช่วงสมัยดังกล่าวนี้ส่วนใหญ่ได้มาจากงบประมาณ
แผ่นดิน ซึ่งเป็นยอดเงินจัดสรรจากที่ประชุม เสนาบดีแต่ละปี เบิกจ่ายจากกระทรวงพระคลัง
มหาสมบัติ และเป็นยอดเงินที่น้อยกว่ากระทรวงกลาโหม มหาดไทย คมนาคม นครบาล
เป็นอันมากจนไม่เป็นการเพียงพอ ต้องหามาเพิ่มจากทางอื่น เช่น "อาคารการศึกษาเล่าเรียน"
ซึ่งต่อมาเรียก "เงินศึกษาพลี" วิธีดำเนินการคือกระทรวงการคลังกับข้าหลวงเทศาภิบาล
กำหนดว่าชายอายุ ๑๘ - ๖๐ ปี จะถูกเก็บเงินคนละ ๑ - ๓ บาท เพื่อนำมาใช้จ่ายเกี่ยวกับการ
การศึกษาของท้องถิ่น นอกจากนี้มีเงินที่ได้จากการบริจาคและเรียไร

(๔) ผลสำเร็จและปัญหาอุปสรรคในการจัดมัธยมศึกษาในรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ความสำเร็จก็คือการได้วางรากฐานการจัดโรงเรียนมัธยมขึ้นอย่างเป็น
ระบบและมีการขยายตัวกว้างขวางขึ้น เกิดสถาบันและบุคลากรที่เป็นผู้ทำประโยชน์ให้แก่การวาง
รากฐานการศึกษา การปฏิรูปการปกครอง การพัฒนาบ้านเมืองในระยะนั้นและสมัยต่อมา
นานัปการตามนโยบายความต้องการกำลังคนที่ได้กำหนดไว้

สำหรับปัญหาอุปสรรคและการแก้ไขนั้น ประการแรกคือปัญหาที่เกิดจาก
ตัวแผนการศึกษาแห่งชาติ สมัยแรก ๆ ก่อน พ.ศ. ๒๔๗๕ ยังไม่มีชื่อเรียกแผนการศึกษาแต่
เรียกหลายแบบ เช่น โครงการศึกษา รูปโครงการศึกษา สกิมการศึกษา หรือแผนที่โรงเรียน

ซึ่งตราโดยพระบรมราชโองการ ระยะเวลา ก่อน พ.ศ. ๒๔๔๑ ยังไม่ได้กำหนดไว้เป็นลายลักษณ์อักษร และยังไม่เป็นรูปแบบชัดเจน มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้รู้หนังสือคืออ่านออกเขียนได้ ประพศิตติ ปฏิบัติชอบเป็นสำคัญ งานที่จัดเป็นแผนการศึกษาที่ชัดเจนก็คือแผนใน พ.ศ. ๒๔๔๑ และ พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉบับแรกสมบูรณ์แบบเกินไปในขณะที่มีลศึกษาและประถมศึกษายังไม่กว้างขวางมาตรฐานและเป็นฐานที่ดีพอแก่การจัดมัธยมศึกษาทั้งการหาเงินโดยเก็บจากชุมชนก็เป็นเรื่องที่ได้ยากเพราะคนยังไม่เห็นคุณค่าของการเรียนหนังสือ ปัญหาที่สองคือค่านิยมทางการศึกษาของประชาชน ความอยากเป็นข้าราชการ ปนกับความเชื่อว่าเป็นข้าราชการคือเป็นเจ้าของคนนายคน ซึ่งได้รับปลูกฝังตั้งแต่ต้นและต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันไม่ลหาย มีความมั่นคงในอาชีพ มีความเกี่ยวเนื่องกับพระมหากษัตริย์ ทำให้คนเป็น "คนหลวง" มีสิทธิ์อำนาจมากกว่าคนธรรมดา มีหน้ามีตาในสังคม แล้วถือว่าอาชีพอื่นไร้เกียรติ การศึกษากับอาชีพจึงไม่ค่อยสัมพันธ์กัน และพฤติกรรมข้าราชการไม่อยู่ในบทบาทที่เหมาะสม เช่นแทนที่จะยินดีให้บริการกลับทำตัวเป็นเจ้านาย เรื่องที่สำคัญอย่างยิ่งของกระทรวงศึกษาธิการนั้นคือ เสนาบดีไม่ค่อยรู้เรื่องการศึกษา ข้าราชการระดับสูงที่มีความสามารถมีน้อย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงรับสั่งว่าที่กระทรวงได้งบประมาณน้อย เพราะเสนาบดีชี้แจง "ไม่เป็น" ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ขยายความก็ตอบไม่ได้ ชอบอ้างภาษาฝรั่งแล้วแปลงเป็นบาลีสันสกฤต ทำให้ไม่ได้งบประมาณสนับสนุนการจัดและขยายงานเท่าที่ควร

๒.๒.๒ สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง (พ.ศ. ๒๔๕๓ - ๒๔๗๕)

(๑) นโยบายการจัดมัธยมศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ

ช่วงสมัยของประวัติการศึกษาไทยนั้น ตามความเห็นของศาสตราจารย์ รอง ศยามานนท์ ได้แบ่งออกเป็น ๔ สมัย คือสมัยก่อนตั้งกระทรวงธรรมการ สมัยเริ่มงาน (คือช่วงที่กล่าวแล้วเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ) สมัยขยายงาน (คือช่วงที่จะกล่าวถึงต่อไปเป็นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ) และสมัยภายใต้การปกครองระบอบรัฐธรรมนูญ (ซึ่งจะเป็นงานค้นคว้าละเอียดที่กล่าวถึงต่อไปในบทที่ ๓ - ๕) สำหรับช่วงสมัยขยายงานนี้ นโยบายและแนวคิดในการจัดการศึกษาได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม คือ เริ่มให้ความสำคัญกับการจัดการศึกษาเพื่อฝึกคนให้ประกอบอาชีพอื่นนอกเหนือจากการ

รับราชการและเป็นเสมียน จัดให้ผู้เรียนมีโอกาสเลือกเรียนตามภูมิปัญญาและทุนทรัพย์ ให้พลเมืองมีความรู้ในการทำมาหาเลี้ยงชีพตามควรแก่อัธยาศัย เปิดโอกาสให้ได้รับการศึกษาทั่วหน้า เน้นการจัดสอนวิชาชีพโดยแบ่งการจัดออกเป็นสามัญศึกษาและวิสามัญศึกษา ควรคิดอีกเรื่องหนึ่งก็คือลัทธิชาตินิยม เมื่อสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้มีการเสียดินแดนบางส่วนไปแล้ว อิทธิพลของจักรวรรดินิยมหย่อนคลายลงแล้ว ขณะเดียวกันสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ เป็นช่วงที่ไทยกำลังตื่นตัว เรื่องชาตินิยม ความแค้นเคืองเรื่องเสียดินแดนและเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตซึ่งเป็นผลงานของประเทศมหาอำนาจจากยุโรปเป็นแรงผลักดันให้เกิดลัทธิชาตินิยมความเป็นตัวของตัวเอง และความเป็นไทยมากยิ่งขึ้น

ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ คือใน พ.ศ. ๒๔๕๖ พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์กราบบังคมทูลความเห็นที่จะจัดการศึกษาว่าไม่สมควรส่งเสริมให้คนเป็นข้าราชการอีกต่อไป แต่ควรส่งเสริมให้รู้จักวิชาชีพ ตำแหน่งหน้าที่ในหน่วยราชการระยะนั้นเริ่มอึดตัว โดยเฉพาะระดับเสมียนพนักงาน รัฐเน้นการประถมศึกษา แต่ก็เห็นความสำคัญของมัธยมศึกษา และอุดมศึกษาด้วย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงเห็นว่าควรมุ่งจัดทั้งประถม มัธยม และอุดมศึกษา ให้เป็นการศึกษาระดับชาติ (National Education) คือเร่งให้ราษฎรได้เล่าเรียนทุกคน รู้หนังสือทั่วประเทศ ให้เรียนพอควรแก่อัธยาศัยเพื่อออกไปประกอบอาชีพตามภูมิลำเนา และที่น่าสังเกตรวมทั้งทรงเน้นความเป็นพลเมืองที่มีจริยธรรม ดังความตอนที่กล่าวเกี่ยวกับการตั้งโรงเรียนวชิราวุธว่า

...ข้าไม่หมายความว่าอะไรที่สำหรับเมืองอังกฤษจะต้องดีสำหรับเมืองไทยด้วย ข้าไม่หวังการปั้นนักเรียนชั้นมัธยมให้เป็นเทวดาเหมือนกันหมด เท่ากับการสร้างเด็กหนุ่มที่ขยันขันแข็งและสะอาดทั้งร่างกายและจิตใจ เตรียมพร้อมที่จะรับภาระต่าง ๆ ที่จะมามีในอนาคต...ข้าไม่ต้องการตำราที่เดินได้...ข้าอยากให้มีเยาวชนเป็นสุภาพบุรุษ ซื่อสัตย์สุจริต มีอุปนิสัยใจคอดี...การศึกษาเป็นเครื่องทำให้เด็กเป็นเยาวชนที่น่ารักและเป็นพลเมืองดี ไม่ใช่ทำลายบุคลิกภาพเสียหมดโดยบรรทุกลัทธิสูตรและระบบการต่าง ๆ ลงไป... (จมีนอมร ตรีณารักษ์ ในพระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๗ เรื่องการศึกษาของชาติ ตอน ๑ โรงพิมพ์คุรุสภา ๒๕๑๓ หน้า ๑๑๔ - ๑๑๕)

สำหรับนโยบายการจัดมัธยมศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นทราบได้จากบันทึกของสมเด็จพระกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร เมื่อครั้งยังมีได้ทรงดำรงพระอิสริยยศ เสนาบดีกระทรวงธรรมการว่ามีแนวคิดเนื่องมาจากสภาพปัญหา เช่นเดียวกับที่เกิดขึ้นมาตั้งแต่ปลายสมัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ และตลอดมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว คือสภาพที่คนไทยไม่หย่อนด้วยสติปัญญาความสามารถ แต่ไม่ชอบเรียนทางวิชาชีพ เพื่อไปประกอบกิจการงานเชิงวิชาชีพ ครูซึ่งควรเป็นผู้กระตุ้นนักเรียนให้ไปในทางอาชีพก็ดูเหมือนจะนึกไม่ออกกว่าวิชาชีพที่แท้ควรเป็นอย่างไร มองเห็นแต่ว่าเข้าโรงเรียนเพื่อเรียนวิชาหนังสือเป็นส่วนใหญ่ คนที่ได้รับการศึกษาเป็นคนหวังจะทำงานชนิดเบาอยู่ในราชการได้ยิ่งดี เข้าใจว่าผู้ได้รับความสำเร็จทางการศึกษาคือผู้มีโอกาสทำงานชนิดเบา ๆ ได้เป็นเจ้าของคนนาคน ซึ่ง เป็นผลจากการเรียนวิชาหนังสือ ด้วยสภาพดังกล่าวจึงมีวัตถุประสงค์ในการจัดการศึกษาเพื่ออบรมเด็กให้โตขึ้นเป็นผู้มีความรู้ตามควรแก่อัธยาศัย ทั้งแผนกสามัญและวิสามัญ อบรมให้รักวิชาชีพในท้องถิ่นตน เพื่อสามารถปกครองที่ดินของบรรพบุรุษโดยมีต้องละทิ้ง และโดยมีไหวพริบที่จะทำให้อาชีพนั้น ๆ เจริญงอกงามขึ้น อบรมให้เป็นผู้มีร่างกายแข็งแรง รู้จักแก้และกันโรคภัย และอบรมให้เป็นผู้มีจรรยาดีตามสมัยนิยม เข้มมั่นคงแน่วแน่ มีความพอใจเป็นคติ ไม่นึกว่าคนฉลาดจำต้องไม่พอใจ ความเจริญจำต้องเกิดจากการพลิกแผ่นดินให้คว่ำ ความซื่อสัตย์สุจริตจำต้องเกิดจากการลบหลู่ดูหมิ่นผู้ใหญ่ และเห็นคารวะธรรมเป็นการประจบสอพลอ อบรมให้ขยันหมั่นเพียร ไม่สำรวยและไม่อดถูก การออกแรงทำงานสุจริต และได้เสนอโครงการต่าง ๆ เพื่อรัฐเลือกทำตามกำลังและโอกาส คือ โครงการศึกษาสำหรับชาติ ให้ประถมศึกษารวมวิสามัญศึกษาเข้าไปด้วยสำหรับทุกคน แทนที่จะให้เลือกเหมือนแต่ก่อน ลดวิชาหนังสือและเลขให้น้อยลงเพื่อให้ได้ผลตามวัตถุประสงค์ข้อแรก ๆ ที่กล่าวแล้ว เช่น เพิ่มเวลาให้ลงแรงช่วยทำการอาชีพจริง ๆ และให้ลูกเลือกรื้อถอนอาคารเป็นอุปกรณ์การอบรมจรรยา โครงการสามัญศึกษาชั้นมัธยม เปิดทางให้นักเรียนมัธยมเรียนวิชาชีพควบไปด้วย โดยสละวิชาหนังสือบางอย่าง เช่น ภาษาต่างประเทศ โครงการวิสามัญศึกษาชั้นมัธยม เพื่อเด็กที่จบมัธยมตอนใด ๆ มีโอกาสเรียนวิชาชีพสูงขึ้น และโครงการฝึกหัดครู ต้องจัดใหม่อย่างจริงจังเพื่อสร้างคนไว้สอนให้ถูกทาง

(๒) พัฒนาการของหลักสูตรมัธยมศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองนี้มีหลักสูตรหลายฉบับ แต่ที่เกี่ยวข้องกับมัธยมศึกษา มี ๓ ฉบับ คือ ฉบับแรก หลักสูตรสามัญศึกษา หลักสูตรมูล ประถม มัธยม

มัธยมสูง ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) ฉบับที่สอง หลักสูตรหลวง หลักสูตรสามัญศึกษา พ.ศ. ๒๔๕๖ และฉบับที่สาม ประมวลศึกษาภาค ๒ หลักสูตรสามัญศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔

ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้มี "หลักสูตรสามัญศึกษา พ.ศ. ๒๔๕๔" เกิดขึ้น มีลักษณะคือตัดเวลาเรียนของมัธยมพิเศษซึ่งเดิมเรียน ๕ ปี ต่างจากหลักสูตรสามัญที่ใช้เวลา ๓ ปี ลดลงให้เหลือ ๓ ปี เท่ากัน แต่ยังเน้นภาษาอังกฤษมาก เช่นหลักสูตรฉบับก่อนแล้วจัด "มัธยมสูง" ขึ้นมาชดเชยกับการลดชั้นมัธยมพิเศษลง เพื่อสะดวกในการศึกษาต่อยุโรปจะได้เทียบชั้น เข้ากันได้กับระดับการศึกษาขั้นต้นของมหาวิทยาลัยในยุโรป จุดมุ่งหมายของหลักสูตรฉบับนี้ มุ่งให้เด็กรู้จักคิดอย่างมีเหตุผล ให้รักชาติและมีใจคิดทำนุบำรุงบ้านเมือง ให้ประโยชน์การศึกษาต่อระดับสูงขึ้น จุดมุ่งหมายที่เหมือนกันทุกระดับชั้นคือ ให้มีอัธยาศัยใจคอดี เป็นคนดีมีศีลธรรม เป็นพลเมืองดีของประเทศ เนื้อหาวิชาตามหลักสูตร พ.ศ. ๒๔๕๔ มีเพิ่มมากขึ้น ขยายวิชาวิทยาศาสตร์ เป็นฟิสิกส์เคมีและแปรคณิตศาสตร์ กายบริหารเปลี่ยนเป็นสรีรศาสตร์และสุขวิทยากับยมนาสิกส์ มีการเพิ่มวิชาอาชีพเบื้องต้นด้วย และมีวิชาเลือกสำหรับทั้งนักเรียนชาย และนักเรียนหญิง

พ.ศ. ๒๔๕๖ มีประกาศโครงการศึกษาใหม่ ทำให้เกิด "หลักสูตรสามัญศึกษา พ.ศ. ๒๔๕๖" หรือ "หลักสูตรหลวง พ.ศ. ๒๔๕๖" ขึ้น เป็นแนวคิดที่เปลี่ยนชื่อมูลศึกษามาเป็นประถมศึกษา ดังนั้นประถมศึกษาในหลักสูตร พ.ศ. ๒๔๕๔ จึงเป็นมัธยมศึกษาตอนต้น มัธยมเดิมกลายเป็นมัธยมตอนกลาง และมัธยมสูงกลายเป็นมัธยมตอนปลาย มีวิชาที่เกิดขึ้นใหม่คือ วิชาลูกเสือ โดยกำหนดความมุ่งหมายให้เกิดฝีมือและความรู้สำหรับจะได้ออกตัวให้รอดพ้นจากอันตรายและความยากลำบากต่าง ๆ เมื่อถึงคราวเข้าที่กันดาร ประกอบด้วยกิจกรรมเช่น การหุงต้ม เย็บเครื่องนุ่งห่ม ทำที่พักอาศัย ผูกสิ่งเกิด ฯลฯ เป็นวิชาสำหรับเด็กชาย ส่วนเด็กหญิงให้เรียนวิชาลูกเสือเท่าที่จะเป็นประโยชน์ และวิชาสามัญบังคับ ๑ อย่าง คือสอนเย็บปักถักร้อยหรือการฝีมืออย่างใดอย่างหนึ่งแทน วิธีสอนซึ่งเป็นวิธีของลูกเสือคือให้ทำจริง ๆ มีผู้กำกับรับผิดชอบคุมกันเป็นกองเป็นหมู่ มีการให้รางวัลและลงโทษด้วยแผ่นทองและหนังสือ

พ.ศ. ๒๔๖๔ กระทรวงศึกษาธิการประกาศโครงการศึกษาใหม่ใน "ประมวลศึกษา ภาค ๑" โดยดัดแปลงมาจากฉบับ พ.ศ. ๒๔๕๖ และฉบับแก้ไข พ.ศ. ๒๔๕๘ หลักการส่วนใหญ่เป็นความพยายามที่จะแก้ไขปัญหาทางฝ่ายอาชีวศึกษา จึงไม่ค่อยกระทบหลักสูตรสามัญศึกษานัก แต่ต่อมา มี "ประมวลศึกษาพิเศษ ภาค ๒" เป็น "หลักสูตรสามัญศึกษา พ.ศ.

๒๔๖๔" ออกมาใช้แทนหลักสูตรหลวง เพราะแม่แก้ไขจากฉบับอื่น ๆ มาแล้ว แต่สิ่งบกพร่องยังมีอยู่คือขาดการเน้นอาชีพในมัธยมศึกษา จึงมีการย้ำหนักแน่นให้โรงเรียนจัดสอนด้านวิสามัญศึกษาหรือวิชาหาเลี้ยงชีพขึ้นทุกระดับ เพื่อสร้างเสริมคนไทยให้ตื่นตัวในอาชีพต่าง ๆ และสามารถเข้าร่วมแข่งขันในการประกอบอาชีพสุจริตต่างชาติที่เข้ามาประกอบอาชีพในเมืองไทย เช่น ชาวจีนและชาวยุโรปได้

พ.ศ. ๒๔๗๑ มี "หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พ.ศ. ๒๔๗๑" ทำขึ้นเพื่อแก้ไขปรับปรุงหลักสูตรมัธยมตอนปลายของหลักสูตรสามัญ พ.ศ. ๒๔๖๔ เนื่องจากฉบับเดิมนั้น ปีที่ ๑ และ ๒ เรียนหนักไปทางคณิตศาสตร์กับภาษาอังกฤษซึ่งใช้เวลาเรียน $\frac{๖}{๒}$ กับ $\frac{๘}{๒}$ ชั่วโมง ต่อสัปดาห์ ตามลำดับ โดยลดชั่วโมงวิทยาศาสตร์กับวาดเขียนลงมา หลักสูตร พ.ศ. ๒๔๗๑ จึงทำโครงสร้างแยกออกเป็น ๓ แผนก คือ "แผนกกลาง" เรียนวิชาสามัญทั่วไปเหมือนเดิม "แผนกภาษา" เรียนหนักทางภาษาต่างประเทศ วิชาอื่นเบาลงหรืองดสอนไป "แผนกวิทยาศาสตร์" เรียนหนักทางวิทยาศาสตร์และคณิตศาสตร์ วิชาอื่นเบาลงหรืองดไป

ลักษณะความเปลี่ยนแปลงในเรื่องการจัดวิชาต่าง ๆ นำมาบรรจุในหลักสูตรมัธยมศึกษาเกี่ยวกับชื่อวิชา กระบวนการเรียนการสอน ที่น่าสังเกตมีโดยสรุปคือ

ภาษาไทย ฝึกเด็กให้คุ้นเคยกับหนังสือสำคัญ ๆ อันเป็นมรดกของชาติ ส่งเสริมให้รักการอ่าน แสดงความคิดเห็นเป็นภาษาพูดภาษาเขียนได้ชัดเจนถูกต้อง อ่านในใจ อ่านดังอย่างพูด เป็นเนื้อหาความรู้ยากกว่าระดับประถมศึกษา มีข้อความพิสดารในแบบเรียนแนะนำวิธีสอน

ภาษาอังกฤษ เป็นวิชาสำคัญในระดับมัธยม เริ่มสอนภาษาอังกฤษในชั้นมัธยมตอนต้นเมื่อใช้หลักสูตร พ.ศ. ๒๔๕๖ การอ่าน เลือกหนังสือให้เหมาะสม ภาษาอังกฤษให้สอนด้วยเสียง ไม่ใช่ไวยากรณ์เป็นวิชาหนึ่งแต่ลำพัง ใช้กับมัธยมธรรมดาและประถมศึกษา ส่วนมัธยมพิเศษเพิ่มภาษาอังกฤษ หนังสือจินตกรนิพนธ์ พงศาวดาร มัธยมสูงต่อจากมาตรฐานมัธยมศึกษาพิเศษ

วิทยาศาสตร์ เริ่มเรียก "วิทยาศาสตร์" เป็นครั้งแรกในหลักสูตร พ.ศ. ๒๔๖๔ เดิมใน พ.ศ. ๒๔๔๘ เรียกวิชาที่ว่า "ศาสตร์" ต่อมาเรียกว่า "วิทยา" หรือ "วิชาเบ็ดเตล็ด" หรือ "บทเรียนด้วยของ" (มีกำหนดให้ใช้อุปกรณ์ของจริงในห้องเรียน) ประโยค

มัธยมศึกษากำหนดให้สอนฟิสิกส์ ออกราทิ แปรกติกัลฟิสิกส์ สรีรศาสตร์และสุขวิทยา ประโยคมัธยมสูง
เลือกเรียน เคมีหรือพฤกษศาสตร์ มีวิชาโทโครสแตติกส์และนิวแมติกส์ ความร้อน แม่เหล็ก
แม่เหล็กไฟฟ้า

สังคมศึกษา ประโยคมัธยมมีวิชาจรรยา ภูมิศาสตร์และพงศาวดาร ในประโยคมัธยม
สูงไม่มีวิชาจรรยา ในสมัยรัชการที่ ๕ วิชาจรรยา มีสอนทุกระดับชั้นต่างกับการจัดในอังกฤษ
ซึ่งสอนจรรยาเฉพาะนักเรียนระดับสูง "ส่วนวิชาพงศาวดารนั้นประกอบด้วยพงศาวดารสยามกับ
พงศาวดารโลก" ในปัจจุบัน "พงศาวดาร" ได้เปลี่ยนมาเป็น "ประวัติศาสตร์"

วาดเขียน เป็นวิชาบังคับทั้งชายหญิง กำหนดรายการกว้างขึ้นกว่าประถมในมัธยมสูง
ให้เขียนแผนที่ด้วย

การทหาร เป็นวิชาสำหรับชาย กำหนดให้หัด เข้าแถว เดินแถว ักัดกาย ยิมนาสติก
วิ่งกระโดด ซ้อมกำลัง (นักเรียนหญิงให้เรียนเหมือนประถมแต่ยากขึ้น มีเพาะปลูก ค้าขาย
ด้วย) ในมัธยมสูงวิชาการทหารใช้นอกอัตราเวลาเรียน

ลูกเสือ เป็นวิชาที่เกิดขึ้นใหม่ในหลักสูตรหลวง พ.ศ. ๒๔๕๖ เมื่อนำวิชาลูกเสือ เข้า
มาใช้ได้ตั้งวิชาหาเลี้ยงชีพและพลศึกษา (คือยิมนาสติก) ไป

พลานามัย เกิดขึ้นตั้งแต่หลักสูตร พ.ศ. ๒๔๔๔ เรียกว่าวิชากายบริหารแล้วต่อมา
มีการเรียกและเปลี่ยนรูปเป็นอย่างอื่น เช่น ยิมนาสติก สุขวิทยา

หลักสูตร พ.ศ. ๒๔๗๑ กำหนดวิชาภาษาไทยเป็นวิชาบังคับของทุกแผนกเพื่อปลูกฝังนักเรียน
ให้ใฝ่ใจศึกษาภาษาและวัฒนธรรมของชาติ กล่าวได้ว่าในช่วง ๒๕ ปีก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง
พ.ศ. ๒๔๗๕ หลักสูตรภาษาไทยมิได้มีการเปลี่ยนแปลงในส่วนที่เป็นสาระสำคัญ ส่วนภาษาต่าง
ประเทศต้องเปลี่ยนไป มีการเรียนมากน้อยแตกต่างกันตามแผนก ไม่ใช่ทุกคนต้องเรียนเหมือนเดิม
การเปลี่ยนคราวนี้ตัดภาษาจีนออก แต่ระบุว่าภายหน้าจะตั้งหลักสูตรภาษาจีนขึ้นให้มีฐานะเท่ากับ
ภาษาต่างประเทศอื่น ๆ

วิชาวิทยาศาสตร์ได้รับการปรับปรุงให้แบ่งออกเป็น ๗ แผนก คือ แม่เหล็กไฟฟ้า เคมีสตรี
เคมีค ความร้อนแสงและเสียง ชีววิทยา พฤกษศาสตร์และโลหศาสตร์ ใน ๗ แผนกนี้
แผนกกลางเลือกเรียนเพียงแผนกเดียว ส่วนแผนกวิทยาศาสตร์ต้องเลือกเรียนแม่เหล็กไฟฟ้า

เคมีสตรี เมคานิค และความร้อนแสงเสียง ทั้ง ๔ แขนงมีรายการสอนละเอียด ก้าวหน้า และได้เป็นหลักของการเขียนหลักสูตรวิทยาศาสตร์ตั้งแต่นั้นมาจนปัจจุบัน

วิชาในหมวดสังคมศึกษาที่บังคับเรียนทุกแผนกคือ จรรยา ส่วนภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ แผนกกลางและแผนกภาษาต้องเรียนเท่ากัน ส่วนแผนกวิทยาศาสตร์ไม่เรียนเลย เนื้อหาที่หนักไปทางประวัติศาสตร์

หลักสูตร พ.ศ. ๒๔๗๑ ดัดวิชาวาดเขียนทิ้งไปทุกแผนก คงมีพลศึกษา ชีวร้องดนตรี ในพลศึกษากำหนดว่า ต้องสอนลูกเสือโทและเอก (ผู้เป็นลูกเสือเอกแล้วเวลาสอบไล่ไม่ต้องสอบ) ต้องสอนกายบริหารหรือดัดตน สอนท้อยโหนท่าง่าย ๆ ที่จะทำให้ร่างกายแข็งแรง และต้องสอนให้เล่นกีฬาต่าง ๆ ให้มากที่สุด

การวัดผลหรือการสอบไล่ในสมัยนั้นได้มีระบุไว้ในหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลายสำหรับนักเรียนชายว่าการสอบไล่จะมีการตรวจดูรายงานการทดลอง คือดูภาคปฏิบัติ ซึ่งนับว่าเป็นวิธีการที่ไม่ล้าสมัย แต่การตัดสินใจได้ตักยั้งคิด เกณฑ์ผ่านจากคะแนนรวมทุกวิชา และเป็นระบบร้อยละ สำหรับประถมศึกษาได้มีประมวลศึกษาพิเศษ ภาค ๒ ระเบียบการสอบความรู้นักเรียนแผนกประถมศึกษาออกมาอธิบายละเอียด เมื่อวันที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๔๖๕ กล่าวถึงการแต่งข้อสอบ การจัดการสอบ การตัดสิน ประกาศนียบัตรและทะเบียน การเลื่อนชั้น การส่งนักเรียนเข้าสอบตัวประโยค การเขียนกระดาษคำตอบ และหลักวิธีนิจัยการให้คะแนน รวมทั้งคะแนนเต็มของวิชาต่าง ๆ และอัตราเวลาสอบหรือตารางสอบในปัจจุบัน ซึ่งระเบียบนี้ได้ใช้มาจนถึงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง (บุญธรรม อินทร์จันทร์ ๒๕๒๒ : ๑๘๐)

(๓) การจัดองค์การบริหารและการบริหารบุคคลสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

การบริหารงานของกระทรวงศึกษาธิการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในระยะแรกปล่อยอำนาจให้อยู่ในมือเจ้ากระทรวงมาก ไม่ผู้จะควบคุม กวดขัน เจ้าพระยาวิชิตรวงศวิจิตรดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการสืบเนื่องมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ไม่ครบปีก็ลาออกด้วยชรภาพใน พ.ศ. ๒๔๕๔ พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) เป็นเสนาบดีแทน ซึ่งต่อมาได้รับโปรดเกล้าให้เป็นเจ้า-

พระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ปฏิบัติหน้าที่อยู่ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๔-๒๔๕๕ ทำงานสำคัญ ๆ คือ ปรับปรุงระเบียบบริหารงานบุคคลเรียบร้อยขึ้น แบ่งหน้าที่แยกจากกันเป็นสัดส่วน เป็นครั้งแรกคือ แผนกวิชาการและแผนกธุรการ เพิ่มตำแหน่งสำคัญเช่น ข้าหลวงตรวจการภาค ปลัดกรมสามัญศึกษา ปลัดกรมวิสามัญศึกษา และผู้ช่วยปลัดทดลอง กระจายการศึกษาระดับสูงกว่า ประถมออกไปจากกรุงเทพฯ โดยจัดตั้งโรงเรียนรัฐบาลตัวอย่างขึ้น คือโรงเรียนประถมศึกษา เมืองละ ๑ แห่ง มัธยมศึกษามณฑลละ ๑ แห่ง เริ่มขอให้กระทรวงธรรมการได้รับเงินงบประมาณ เป็นก้อนแล้วรับผิดชอบวงเงินภายในเองเช่นเดียวกับกระทรวงกลาโหม กระจายเงินเดือน โดยจัดเป็นขั้นเอก โท ทรี ทำให้เลื่อนเงินเดือนสะดวก ไม่ต้องปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กรมศึกษาธิการมีอำนาจมากขึ้น เป็นกรมใหญ่ขึ้น มีผู้บังคับบัญชาเรียกว่าอธิบดี ตั้งข้าหลวงตรวจการภาค มี ๔ ภาค ซึ่งรวมมณฑลต่าง ๆ เข้าไว้ ๔ กลุ่ม และจัดตั้งระเบียบกรมกองภายในกระทรวงเสียใหม่มีตำแหน่งต่าง ๆ คือ แผนกบัญชาการ มีเสนาบดี ปลัดทดลอง ปลัดบัญชาที่ปรึกษาเป็นชาวยุโรป พนักงานคดี เลขานุการ แผนกบัญชาขึ้นอยู่กับแผนกนี้ อีกด้วย มีข้าหลวงตรวจการและผู้ช่วย กรมศึกษาธิการมีเจ้ากรม ผู้ช่วยเจ้ากรม นายเวร รองเวร เสมียนชั้น ๑ เสมียนชั้น ๒ ผู้ตรวจการ (พนักงานจัดการโรงเรียนประจำแขวง) ธรรมการมณฑล ธรรมการเมือง ส่วนข้าราชการแผนกโรงเรียนมีตำแหน่ง ครูชาวต่างประเทศ อาจารย์ชั้น ๑ ถึง อาจารย์ชั้น ๓ ครูชั้น ๑ ถึง ครูชั้น ๕ และครูฝึกหัด กรมศึกษาธิการเดิมมี ๕ กองได้แยกกองแบบเรียนไปเป็นกรมราชบัณฑิตยสถานและรายงานไปอยู่กรมกลาง จึงคงเหลืออยู่ ๓ กอง คือกองกลาง กองตรวจโรงเรียน และกองสอบไล่วิชา

พ.ศ. ๒๔๕๔ โรงเรียนจำแนกโดยประเภทเงินสำหรับใช้สอยได้เป็น ๓ ประเภทคือ โรงเรียนรัฐบาล ใช้เงินเบิกตรงต่อกระทรวงพระคลังมหาสมบัติในงบประมาณของกรมศึกษาธิการ โรงเรียนประชาบาล ท้องถิ่นจัดตั้งขึ้นและบำรุงด้วยเงินภาษีอากรส่วนหนึ่งหรือเงินอื่นใดที่หาได้ และโรงเรียนบุคคล เอกชนตั้งขึ้นเพื่อประโยชน์ใด ๆ เฉพาะหมู่คณะ โรงเรียนรัฐบาลตั้งในที่ และชนิดที่ไม่มีผู้อื่นสามารถจัดได้ ตั้งเป็นตัวอย่างโรงเรียน นอกนั้นรัฐบาลแบ่งเงินไว้จำนวนหนึ่งในงบประมาณกรมศึกษาธิการสำหรับอุดหนุนเอกชน เรียกว่าเงินบำรุงการศึกษา

พ.ศ. ๒๔๕๕ องค์การบริหารเปลี่ยนแปลงไปบ้างซึ่งเนื่องมาจากนโยบายส่งเสริมอาชีวศึกษาและหัตถศึกษา จัดตั้งโรงเรียนเพาะช่าง และกองข้าหลวงจัดการซึ่งแบ่งออกเป็น ๗ แขวง และแขวงหนึ่งเป็นแขวงพิเศษเพื่อดูแลส่งเสริมกิจการมัธยมศึกษา ตำแหน่งหัวหน้าสถานศึกษามี

ตั้งแต่ผู้บังคับการ ผู้อำนวยการ อาจารย์ใหญ่ ครูใหญ่ ผู้รักษาการชั้น ๑ ผู้รักษาการชั้น ๒ มีวิธีการเลื่อนขั้นที่นับว่าทันสมัยคือยึดคุณวุฒิ เลื่อนได้จนถึงขั้นสูงสุดของคุณวุฒิ นั้น ๆ ถ้าจะเลื่อนเลยขึ้นไปต้องมีวุฒิเพิ่มหรือมีคุณวุฒิอันเป็นพิเศษกว่าปกติ ในปัจจุบันนี้มีโรงเรียนมัธยมศึกษากระจายไปทั่วประเทศแล้วทุกมณฑล รวม ๗ โรงเรียน คือกรุงเก่า พิษณุโลก ราชบุรี อุบล นครชัยศรี จันทบุรี ปราจีน และปีต่อมาคือ พ.ศ. ๒๔๕๖ มีเพิ่มขึ้นในส่วนภูมิภาคถึง ๗๗ โรงเรียน ขณะนี้ในกรุงเทพฯ มี ๒๗ โรงเรียน (บุญธรรม อินทร์จันทร์ ๒๔๒๒ : ๑๔๕)

พ.ศ. ๒๔๕๔ เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ลาออกและมทออำมาตย์โทพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) รังตำแหน่งเสนาบดีแทน เป็นผู้มีบทบาทมากในการบริหารงานบุคคลและวางรากฐานการศึกษาชาติ เริ่มโดยยุบตำแหน่งปลัดกรมสามัญศึกษากับปลัดกรมวิสามัญศึกษา

พ.ศ. ๒๔๕๕ กรมสามัญศึกษาดูแลโรงเรียนสอนวิชาสามัญ ขึ้นอยู่กับกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ ส่วนกรมวิสามัญศึกษาซึ่งขึ้นอยู่กับกรมศึกษาธิการเช่นกัน ดูแลโรงเรียนสตรี โรงเรียนราษฎร์ โรงเรียนประชาบาล โรงเรียนสอนวิชาวิสามัญซึ่งเป็นวิชาเฉพาะ เป็นทางประกอบการเลี้ยงชีพ

พ.ศ. ๒๔๖๑ มีพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์คุมให้โรงเรียนบุคคลไม่ทำตามอำเภอใจ มีผลให้การศึกษาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมากขึ้น เปลี่ยนกองตรวจการเป็นกองสอบไล่วิชา กรมราชบัณฑิตขยายการจำหน่ายแบบเรียนที่จัดพิมพ์ขึ้นให้แพร่หลายไปทั่วประเทศ

พ.ศ. ๒๔๖๒ เปลี่ยนชื่อกระทรวงธรรมการเป็นกระทรวงศึกษาธิการ ตำแหน่งกรรมการมณฑลฯ จึงเปลี่ยนไปด้วย เป็นศึกษาธิการมณฑล ศึกษาธิการจังหวัด ศึกษาธิการอำเภอ

ครูโรงเรียนมัธยมศึกษาของรัฐเป็นข้าราชการในฝ่ายพลเรือนมาตลอด ในระยะแรกยังไม่ได้แยกฐานะันตรเป็นบรรดาศักดิ์ชัดเจน คงมีศเป็นชั้นที่ ๑ - ๒ - ๓ ต่อมาปี พ.ร.บ. ฐานะันตรข้าราชการฝ่ายพลเรือน พ.ศ. ๒๔๕๔ (ร.ศ. ๑๓๐) กำหนดยศหรือฐานะันตรไว้ ๑๐ ชั้นจากราชบุรุษ รองอำมาตย์ตรี โท เอก อำมาตย์ตรี โท เอก มหาอำมาตย์ตรี โท จนถึงมหาอำมาตย์เอก และกำหนดตำแหน่งไว้เป็น ๓ ชั้นเหมือนกันทุกกระทรวง คือชั้นเสมียนพนักงาน ชั้นราชบุรุษ ชั้นสัญญาบัตร ครูที่เป็นสัญญาบัตรแยกเป็นอาจารย์ชั้น ๑ - ๒ - ๓ ครูชั้น ๑ - ๒ - ๓ ชั้นราชบุรุษแยกเป็นครูชั้น ๔ - ๕ และชั้นเสมียนพนักงานแยกเป็นครูสำรอง ครูฝึกหัด

พ.ศ. ๒๔๖๔ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำเป็นปัญหาหนักทำให้ต้องตัดทอนรายจ่าย ต้องปลดข้าราชการซึ่งมีผลถึงครู เสมียน ภารโรง การตัดรายจ่ายที่สำคัญคือการลดภาพข้าราชการทั่วประเทศ มีผู้ออกจากราชการตั้งแต่เสนาบดีลงไปถึงกรม มณฑล ฯลฯ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าไม่ควรแยกโรงเรียนจากวัดจึงรวมกรมธรรมการกลับเข้ามาอีก เปลี่ยนชื่อกระทรวงเป็นกระทรวงธรรมการดังเดิม พระองค์เจ้าธานีนิวัตเป็นเสนาบดี กรมศึกษาธิการแบ่งส่วนราชการเป็นกรมสามัญศึกษา กรมวิสามัญศึกษา และกรมตำรา

พ.ศ. ๒๔๗๓ ตั้งกรมวิชาธิการ ทำให้กรมศึกษาธิการเหลือเฉพาะกรมสามัญศึกษากับกรมวิสามัญศึกษา ครั้น พ.ศ. ๒๔๗๔ ทั้ง ๒ กรม ยุบให้อยู่ในกรมศึกษาธิการ เพื่อตัดรายจ่ายการบริหารงานบุคคลด้านธุรการลง ดังนั้นตัวจักรที่จะทำให้โรงเรียนมัธยมทั้งในกรุงเทพฯ และส่วนภูมิภาคเดินไปด้วยดีจึงอยู่ที่ผู้มีตำแหน่งตรวจทั้งระบบบริหารและวิชาการในโรงเรียน คือหัวหน้ากรมกอง ข้าราชการตรวจการ ศึกษาธิการ อุปราช สมุหเทศาภิบาล และข้าหลวง

พ.ศ. ๒๔๗๔-๒๔๗๕ กระทรวงธรรมการแบ่งส่วนราชการออกเป็น ๕ กรม คือ กองบัญชาการกระทรวง กรมศึกษาธิการ กรมมหาวิทยาลัย กรมธรรมการ และกรมวิชาธิการ การแบ่งส่วนราชการในกรมศึกษาธิการมี ๓ กอง เป็นกองบัญชาการประกอบด้วยแผนกวิสามัญศึกษา แผนกอุปการศึกษาศึกษา แผนกโรงเรียนราษฎร์ และแผนกโรงเรียนประชาบาล กองตรวจการศึกษารุงเทพฯ ควบคุมแขวงธนบุรีใต้ แขวงธนบุรีเหนือ แขวงพระนครใต้ แขวงพระนครเหนือ และแขวงพระนครกลาง กรมธรรมการมีกรมสังฆการีเท่านั้นอยู่ในสังกัด กรมวิชาธิการมีกองกลาง กองสอบไล่ กองแบบเรียน กองสถิติและรายงาน และโรงเรียนช่างพิมพ์วัดสังเวช อยู่ในสังกัด (กรมวิชาธิการ ๒๕๐๕ : ๔๕ - ๔๖)

การบริหารงานระยะท้าย ๆ จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นภาวะที่ประเทศไทยต้องเผชิญวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจอย่างหนัก ต้องยุบหน่วยงาน ตัดรายจ่าย และถึงกับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติมีหนังสือให้กระทรวงธรรมการ เลิกตั้งงบประมาณเพื่อการก่อสร้างอาคารสถานที่ชั่วคราว การศึกษาซึ่งได้วางรากฐานมาแต่ปลายรัชกาลที่ ๕ ควรจะได้ขยายตัวอย่างเต็มที่ในรัชกาลนี้กลับต้องหยุดชะงักเพราะเสนาบดีต้องประคับประคองงานมิให้เสียรายได้วงเงินจำกัด การเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการของพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าธานีนิวัตสิ้นสุดลงเมื่อเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองประเทศใน พ.ศ. ๒๔๗๕ พร้อมกับคำเรียกชื่อตำแหน่ง "เสนาบดี" ซึ่งต่อมามีคำแทนที่คือ "รัฐมนตรี"

(๔) ผลสำเร็จและปัญหาอุปสรรคในการจัดมัธยมศึกษาสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีผลการจัดมัธยมศึกษา ซึ่งถือได้ว่าเป็นความสำเร็จคือการได้วางแนวทางในการพัฒนาการศึกษาด้วยความคิดที่รอบคอบและเห็นการณ์ไกลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) และเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ที่เร่งรัด ๒ ประการ คือ การจัดการศึกษา วิชาชีพให้แก่ประชาชน เพื่อความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นของประชาชนเองและประเทศชาติ กับออกกฎหมายให้คนส่วนใหญ่ได้รับการศึกษาหัวหน้ากันในระดับประถมศึกษา และจัดการศึกษาที่สูงกว่าประถมเพื่อสนองความต้องการตามอัธยาศัยของประชาชนที่มีความพร้อมทางด้านสติปัญญา และกำลังทรัพย์ที่จะสามารถศึกษาต่อไปได้ โครงการจัดโรงเรียนมัธยมศึกษาตัวอย่างประจำมณฑลและจังหวัดและการพัฒนามหาวิทยาลัยก็เกิดขึ้นครบในช่วงนี้ ส่วนช่วงสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงที่มีระยะเวลาสั้น เพียง ๖ ปีเศษ และมีวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจทั่วโลกทำให้ต้องต่อสู้กับปัญหาดังกล่าวอย่างหนัก

ปัญหาในเรื่องงบประมาณเป็นอุปสรรคมาตั้งแต่ต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว คือระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๓ - ๒๔๖๔ งบประมาณด้านการศึกษาโดยเฉลี่ยอยู่อันดับ ๘ ซึ่งเป็นรองสุดท้ายและมีเพียงร้อยละ ๒.๖ ห่างจากงบที่เป็นอันดับ ๑ คือการป้องกันประเทศ ซึ่งมีร้อยละ ๒๔.๓ (พรเพ็ญ ชันตระกูล ๒๕๑๗) ลักษณะเช่นนี้สรุปได้ว่ามาจากสถานการณ์ทั้งภายในและภายนอกและภายในประเทศ เช่น มีสงครามโลกครั้งที่ ๑ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๗ - ๒๔๖๑ ไทยได้เข้าร่วมสงครามโลกด้วยเป็นส่วนที่ทำให้ต้องทุ่มเทงบประมาณไปทางด้านกิจการทหาร ภายในประเทศมีการเก็บภาษีได้น้อย ซึ่งมีสาเหตุมาจากหลายเรื่อง เช่น สนธิสัญญาเบาริงจำกัดการเก็บภาษีสินค้าเข้าจากต่างประเทศได้ไม่เกินร้อยละ ๓ การเกิดอุทกภัย การเกิดภาวะฝนแล้งติดต่อกันถึง ๓ ปี นอกจากนี้ที่ประชุมเสนาบดีก็ไม่เห็นความสำคัญของงานการศึกษาที่จะมีผลต่อชาติเท่าเทียมกับกิจการด้านอื่นพอที่จะตัดสินใจลงทุนเอาใจใส่บำรุงการศึกษาให้มากขึ้น วิธีแก้ไขความขาดแคลนงบประมาณสมัยนั้นใช้วิธีหาผู้อุปการะโรงเรียน ชักชวนให้ผู้มีฐานะดีบริจาคเพื่อการศึกษา ยิ่งกว่านั้นสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทรงพระกรุณามีพระเสาวนีย์สั่งให้สร้างโรงเรียนเสาวภา โรงเรียนราชินี โรงเรียนสภาราชินี โรงเรียนราชินีบูรณะ โรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์ เป็นตัวอย่าง ทำให้มีโรงเรียนชั้นดีเพิ่มขึ้น โดยไม่ต้องใช้งบประมาณของกระทรวงธรรมการ